

Etica cercetării științifice în domeniul științelor sociale

Raluca MUREȘAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences

Personal e-mail: raluca.muresan@ulbsibiu.ro

The Ethics of Scientific Research in Social Sciences

The current approach of research ethics is strongly influenced by the principles stated in the most important biomedical documents, the Nuremberg Code, the Helsinki Declaration, the Belmont Report and the CIOMS Guide. The current concerns about the ethical quality of scientific research have led to a more severe regulation of this field. Universities, research units and institutions need to develop ethical guidelines and set up research ethics boards to ethically review research projects involving humans. The core principles, that underpin the ethical codes, are respect for persons, concern for welfare, the duty to do no harm, and justice. These dominant principles, and the good practices resulting from their application were initially developed by bioethicists, but later they were extended to other academic disciplines. The expansion of regulations based on bioethics to social sciences has not been uncontested, the most important critiques focusing on radical separation from the biomedical approach and its core principles, and on replacing the current system of ethics review with a less rigid one.

Keywords: research ethics, bioethics, Nuremberg Code, social sciences, academic integrity, ethical principles.

Integritatea morală în cercetarea științifică este esențială, iar orice demers științific trebuie realizat cu respectarea strictă a reglementărilor legale naționale și internaționale, dar și a principiilor etice. Potrivit *The European Code of Conduct for Research Integrity* (2017) formularea principiilor etice ale cercetării, definirea criteriilor ce stau la baza evaluării conduitei adecvate în cercetare, maximizarea calității și a siguranței cercetării, dar și reacția adecvată în cazul lipsei de integritate reprezintă o responsabilitate ce revine comunității cercetătorilor.

Dacă în urmă cu câteva decenii se presupune că pregătirea etică a cercetătorilor și, mai cu seamă, experiența lor practică în desfășurarea cercetărilor sunt suficiente pentru a-i opri pe aceștia să manifeste comportamente inadecvate, lipsite de integritate, iar realizarea cercetării științifice se baza pe profesionalismul acestora și pe asumarea responsabilității, în prezent, tot

mai multe țări adoptă reglementări legale care impun crearea unui sistem birocratic de avizare etică a tuturor proiectelor de cercetare desfășurate de universități, de unități sau instituții de cercetare (Haggerty, 2004, p. 392).

Prin urmare, domeniul cercetării științifice este astăzi din ce în ce mai strict reglementat. Universitățile, unitățile și instituții de cercetare trebuie să elaboreze ghiduri etice și să înființeze comisii care să avizeze etic proiectele de cercetare ce urmează să fie desfășurate. În acest sens, trebuie să menționăm adoptarea în țara noastră a Legii nr. 206/2004 privind buna conduită în cercetarea științifică, dezvoltarea tehnologică și inovare, în baza căreia a fost înființat Consiliul Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării (CNECSDTI), organism consultativ, cu atribuții în elaborarea codurilor de etică pe domenii de activitate, analizarea cazurilor referitoare la încălcarea

normelor de bună conduită, constatarea abaterilor și stabilirea sancțiunilor. De asemenea, același act normativ reglementează înființarea comisiilor de etică în cadrul universităților, unităților și instituțiilor de cercetare-dezvoltare, care au ca principală atribuție urmărirea respectării codurilor de etică specifice domeniului.

Apariția eticii cercetării științifice

Atunci când vorbim despre etica cercetării, primele aspecte aduse în discuție sunt legate de tratamentul acordat subiecților cercetării. Întrebările considerate esențiale și de care se ține cont în evaluarea etică a oricărui proiect de cercetare se referă în principal la respectarea demnității subiecților cercetării, a drepturile acestora, la caracterul confidențial al datelor colectate, respectarea anonimatului, existența consimțământului informat. Deși extrem de relevante, aceste aspecte nu acoperă întregul proces de cercetare și, cu toate acestea, pentru mulți teoreticieni etica cercetării este sinonimă cu datoria cercetătorului față de subiecții cercetării (Macfarlane, 2009, p. 9). Acest lucru se datorează în primul rând faptului că abordarea actuală a eticii cercetării este puternic influențată de principiile care au stat la baza adoptării primelor reglementări din domeniul biomedical.

Despre etica cercetării se spune, și întâlnim destul de frecvent în literatura de specialitate această afirmație, că a apărut la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, odată cu elaborarea Codului de la Nürnberg (Israel & Hay, 2006, p. 23). Afirmația nu este însă într-un totu corectă, deoarece, așa cum se va vedea în cele ce urmează, reglementări ale experimentelor medicale pe ființe umane au existat și înainte de începerea războiului, chiar în Germania. Însă, așa cum subliniază autorii M. Israel și I. Hay (2006, pp. 23-24) este incontestabil faptul că schimbările importante în acest domeniu au început să apară după 1945, odată cu elaborarea și adoptarea a patru documente ce au exercitat o influență majoră asupra cercetării științifice: Codul de la Nürnberg (1947), Declarația de la Helsinki (1964), Raportul Belmont (1979) și Ghidul elaborat de Consiliul Organizațiilor Internaționale de Științe Medicale (CIOMS) (1982).

Procesul medicilor și Codul de la Nürnberg

La „procesul medicilor” de la Nürnberg, desfășurat din decembrie 1946 până în august 1947, s-a scris unul dintre cele mai tulburătoare capitole din istoria ideologiei naziste. Douăzeci din cele douăzeci și trei de persoane judecate în acest proces de către Tribunalul Militar Internațional și acuzate de crime de război și crime împotriva umanității, erau medici, iar la finalul procesului șaisprezece au primit condamnări. Șapte condamnați au primit pedeapsa capitală, iar după judecarea apelurilor, în iunie 1948, au fost spânzurați

(Weindling, 2008, p. 26). Printre condamnații la moarte s-a aflat și profesorul Karl Gebhardt, general major și președintele Crucii Roșii din Germania, găsit vinovat de realizarea unor experimente medicale pe prizonieri din lagărele de concentrare naziste, dar și pe civili din țările ocupate, care se încheiau, de cele mai multe ori, cu moartea subiecților. Gebhardt a coordonat în lagărele de la Ravensbrück și Auschwitz experimente chirurgicale realizate în special pe tinere femei poloneze. El a supervizat operații făcute pe victime cărora li se produceau intenționat leziuni ce imitau rănilor de război pentru a testa diverse proceduri ale chirurgiei reparative. Rezultatul acestor proceduri era de cele mai multe ori moartea subiecților sau producerea unor suferințe intense (Macfarlane, 2009, p. 10).

În cadrul „procesului medicilor” au fost dezvăluite și alte experimente desfășurate sub pretextul obținerii unor beneficii științifice, precum așa-numitele experimente de înaltă-altitudine sau joasă-presiune din lagărul de concentrare de la Dachau, în care prizonierii erau plasați în camere de presiune, care simulau condițiile în care s-ar fi aflat piloții germani dacă ar fi trebuit să se parașuteze fără mască de oxigen sau fără costum de presiune, scufundarea în apă înghețată ori expunerea subiecților la temperaturi foarte scăzute pentru a simula hipotermia extremă de care ar fi suferit piloții germani catapultați în Marea Nordului, transplant de oase, ingestie de apă de mare sau infectarea cu malarie, tifos, expunerea la diverse gaze și ingestia de otrăvuri (Annas & Grodin, 2008, p. 137)

Medicii găsiți vinovați de tribunalul de la Nürnberg au fost doar „vârful unui aisberg mult mai mare de complicitate și greșeli în cadrul profesiei medicale germane” (Macfarlane, 2009, p. 10). Experimentele și atrocitățile săvârșite în perioada regimului nazist nu au fost niște acțiuni izolate ale unor susținători fanatici ai supremației rasei ariene, precum medicii Karl Gebhardt sau Josef Mengele, ci reflectă o atitudine care era larg împărtășită de medicii din Germania în acea perioadă (Weindling, 2008, p. 20).

Medicii au jucat un rol esențial în punerea în aplicare a politicilor naziste referitoare la purificarea etnică, ce au inclus o serie de măsuri, printre care sterilizarea forțată a persoanelor cu dizabilități și a minorităților etnice, dar și eutanasierea involuntară a persoanelor considerate „inutile” (*lebensunwertes Leben*). Potrivit estimărilor făcute la finalul războiului, în perioada 1933-1945, au fost sterilizate forțat 340.000 de persoane, iar 256.000 de persoane au fost eutanasiate (Weindling, 2008, pp. 21-22).

În cadrul „procesului medicilor”, în apărarea acuzațiilor s-a invocat lipsa existenței unor standarde etice internaționale în cercetarea științifică. Lipsa unui cod etic internațional nu a fost acceptată ca scuză pentru atrocitățile comise, „jurământul lui Hipocrat”, centrat pe îndatoririle medicului față de pacienții săi,

fiind considerat încă din secolul al IV-lea î.H. - în ciuda multiplelor interpretări primite de-a lungul timpului - fundamentul moral al profesiei medicale (Macfarlane, 2009, p. 11).

Mai mult, o circulară privind experimentele umane, adoptată în Imperiul German în 28 februarie 1931, conținea prevederi, considerate progresiste pentru acele vremuri, referitoare la siguranța pacienților și a subiecților cercetărilor, precum obligativitatea administrării terapiilor inovative doar după obținerea consimțământului fără echivoc și informat al subiectului sau al reprezentantului legal al acestuia și interdicția efectuării de experimente pe copii sau pe tineri sub 18 ani, dacă ar fi reprezentat vreun pericol pentru aceștia (Weindling, 2008, p. 19).

Cu toate acestea, nu există nicio dovadă că aceste prevederi au fost respectate, iar după instaurarea regimului nazist și începerea celui de-al Doilea Război Mondial drepturile civile și normele etice au fost încălcate în mod sistematic prin realizarea, în numele cercetării medicale, de experimente lipsite de scrupule și abuzuri inimaginabile asupra ființelor umane (Weindling, 2008, p. 19). Trebuie precizat aici că, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial cercetările biomedicale se realizau la scală mică, iar consimțământul pacienților doar în rare cazuri era unul informat, ci izvora, mai degrabă, din încrederea pe care aceștia o aveau în medici (Israel & Hay, 2006, p. 27).

În apărarea lor, medicii naziști au invocat și faptul că unele victime ale experimentelor erau deținuți condamnați la moarte, care oricum ar fi urmat să moară.

La finalul procesului, cei trei judecători au prezentat Codul de la Nürnberg, un document ce conține zece principii morale, care ar trebui să stea la baza oricăror cercetări medicale și experimente desfășurate pe subiecți umani (Macfarlane, 2009, p. 11).

Acest Cod trebuie înțeles nu doar ca o manifestare a aversiunii publicului față de ororile experimentelor medicale din timpul războiului, ci și ca o reacție de teamă față de posibilitatea ca publicul să-și piardă încrederea în medici și cercetători (Israel & Hay, 2006, p. 27).

Cel mai important principiu al acestui Cod se referă la obținerea consimțământului voluntar și informat, premisă etică pentru orice cercetare medicală sau terapie (Weindling, 2008, p. 26).

Declarația de la Helsinki

Codul de la Nürnberg reprezintă afirmarea unor „principii morale modelate de ororile experimentelor naziste” (Macfarlane, 2009, p. 12) și a stat la baza elaborării ulterioare a unor acorduri internaționale privind etica, precum Declarația de la Helsinki, adoptată în 1964 de către Adunarea Medicală Mondială.

La rândul ei, Declarația de la Helsinki a reprezentat

fundamentul reglementărilor adoptate ulterior de legislațiile naționale, regionale și internaționale, dar și a codurilor de conduită în cercetarea științifică medicală. În cuprinsul Declarației găsim un important amendament adus Codului de la Nürnberg, respectiv posibilitatea acordării consimțământului de către reprezentantul legal pentru persoanele lipsite de capacitate legală. Declarația conține 12 principii de bază ce statuează că cercetările ce implică subiecți umani trebuie realizate în conformitate cu principiile științifice, iar procedurile trebuie clar formulate și trimise spre examinare și îndrumare unui comitet independent, care trebuie să se asigure că cercetarea urmează să se desfășoare în conformitate cu reglementările legale (Declarația de la Helsinki, 1964). Deși a fost supusă mai multor revizuirii de-a lungul timpului, iar unele recomandări au fost extinse, principiile de bază au rămas neschimbate până astăzi.

Raportul Belmont

Impactul Codului de la Nürnberg nu a fost unul universal ci, dimpotrivă, așa cum observă unii autori, efectele sale în Statele Unite au fost unele nesemnificative (Israel & Hay, 2006, p. 29).

Altfel spus, tratarea subiecților cercetărilor cu cruzime nu a luat sfârșit odată cu adoptarea Codului de la Nürnberg, iar încrederea publicului în medici și cercetători a fost pusă de multe ori la încercare de mai multe de-a lungul timpului, pe măsură ce au fost dezvăluite o serie de cazuri șocante, precum scandalul Tuskegee sau studiul de la închisoarea Homelburg.

În SUA, în 1974, Comisia Națională pentru Protecția Subiecților Umani din Cercetarea Biomedicală și Comportamentală a primit însărcinarea stabilirii principiilor etice care trebuie să stea la baza cercetărilor ce implică subiecți umani și elaborării unor directive care să ghideze cercetătorii în găsirea unor soluții etice la problemele pe care le ridică cercetarea pe subiecți umani (Macfarlane, 2009, p. 14). Principalele idei ale Comisiei au fost sintetizate într-un document adoptat în 1979 și devenit cunoscut sub numele de Raportul Belmont. Cele trei principii enunțate în Raport sunt: respectul pentru persoane, binefacerea (*beneficence*) sau obligația cercetătorilor de a acționa în beneficiul participanților și dreptatea (*justice*), adică selectarea echitabilă a subiecților (Israel & Hay, 2006, pp. 34-35).

Printre experții în etică, invitați să consilieze Comisia în vederea stabilirii acestor principii, s-au aflat și Tom Beauchamp și Jim Childress de la Institutul de Bioetică Kennedy, Universitatea Georgetown din Washington. Cei doi experți au publicat, în același an, o lucrare de bioetică și etica cercetării, intitulată „Principles of biomedical ethics”, devenită ulterior un text de referință în domeniu. În această lucrare, cei doi autori vorbesc despre existența a patru principii

fundamentale, adăugând principiul *non-maleficence*, adică datoria de a nu face niciun rău, celor trei principii enunțate de Raportul Belmont (Macfarlane, 2009, p. 14).

Ghidul CIOMS

Cel de-al patrulea document cu o importanță semnificativă în domeniu este *International Ethical Guidelines for Biomedical Research Involving Human Subjects*, mai cunoscut sub denumirea de Ghidul CIOMS după numele organizației care l-a elaborat: Council for International Organizations of Medical Sciences (Consiliul Organizațiilor Internaționale de Științe Medicale).

Publicat în 1982, Ghidul aplică principiile înscrise în Declarația de la Helsinki țărilor în curs de dezvoltare, ținând cont de condițiile economico-sociale, de diverse circumstanțe legate de cultură, religie, legislație, dar și de reglementările birocratice (Israel & Hay, 2006, p. 37).

Spre deosebire de documentele menționate anterior, Ghidul CIOMS se referă explicit la modul în care principiile etice universale trebuie aplicate într-un lume marcată de diferențe și multiculturalitate. Ghidul CIOMS se bazează pe aceleași trei principii enunțate în Raportul Belmont, cărora le conferă același statut moral, însă acordă o atenție specială principiului dreptății și aplicării acestuia populațiilor vulnerabile din țările mai puțin dezvoltate (Israel & Hay, 2006, p. 38). Astfel, potrivit ghidului, cercetătorii nu ar trebui să se angajeze în practici care ar înrăutăți condițiile injuste, să profite de incapacitatea grupurilor vulnerabile de a-și ocroti propriile interese sau să folosească în interes personal sau comercial diferențele dintre diversele reglementări naționale. De asemenea, o atenție particulară este acordată consimțământului informat, cercetărilor pe grupuri vulnerabile și femeilor care participă la cercetări (Israel & Hay, 2006, p. 38).

Extinderea principiilor bioeticii la domeniul științelor sociale

Eforturile de a reglementa etic cercetarea biomedicală au înregistrat un vizibil progres după 1945, în special ca o reacție la practici contestabile moral, iar ca un prim rezultat al acestor eforturi de reglementare au apărut mai multe coduri sau ghiduri etice, bazate pe afirmarea a trei principii fundamentale: respectul pentru persoane, binefacerea și dreptatea. Deși au fost gândite inițial pentru a orienta cercetarea din domeniul biomedical, aceste principii și, mai ales, bunele practici ce decurg din aplicarea lor au fost extinse ulterior cercetărilor din domeniul științelor sociale (Israel & Hay, 2006, p. 39). Extinderea reglementărilor bioeticii asupra domeniului științelor sociale nu a fost un însă proces uniform sau lipsit de critici (Israel & Hay, 2006, p. 23).

Astfel, majoritatea reglementărilor aplicabile în

cercetarea socio-umană sunt inspirate din coduri etice sau ghiduri de conduită din domeniul biomedical, dar aceste reglementări se dovedesc de multe ori dificil de adaptat la specificul și exigențele unui domeniu atât de diferit. În general codurile și ghidurile etice stabilesc ceea ce cercetătorii nu au voie să facă, iar prevederile incluse în aceste instrumente se referă la obligația de a nu cauza suferințe fizice sau psihice subiecților umani și animalelor de experiență, la obligația de a păstra confidențialitatea datelor personale obținute de la subiecții cercetării sau la obligația de a păstra un echilibru între beneficiile obținute în urma cercetării și riscurile la care sunt expuși subiecții.

În ultimii ani a crescut constant numărul studiilor care supun atenției publicului modul în care procedura de avizare etică afectează practica cercetării în domeniul științelor sociale și, implicit, pe toți cei angrenați în procesul de cercetare. Ne vom referi în rândurile următoare la două dintre cele mai dezbătute și provocatoare studii. Un prim studiu este „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics” de Kevin D. Haggerty. Acest articol se bazează pe experiența autorului care, în cei patru ani în care a fost membru al Comisiei de Etică Cercetării (REB) al uneia dintre cele mai importante universități din Canada din domeniul științelor sociale (Universitatea din Alberta), a avizat sute de propuneri de cercetare din cele mai diverse domenii: sociologie, științe politice, antropologie, drept, psihologie, muzică sau lingvistică. În studiul său, autorul propune conceptul de „ethics creep”, pe care îl definește drept „un proces dual prin care structura de reglementare a birocrăției etice se extinde spre exterior, colonizând grupuri, practici și instituții noi, intensificând în același timp reglementarea practicilor considerate ca fiind încadrate în domeniul său de competență” (Haggerty, 2004, p. 394). Acest concept a fost ulterior preluat de numeroși cercetători și utilizat în contextul denunțării dificultăților cu care aceștia s-au confruntat pe parcursul procesului de avizare etică a proiectelor lor de cercetare (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 302). Mai mult, Haggerty (2004, p. 395) leagă acest concept de erodarea libertății academice, comparând activitatea de cercetare cu cea desfășurată de jurnaliști și concluzionând că, deși producerea de materiale jurnalistice ar trebui să se desfășoare sub un control etic considerabil, în realitate jurnaliștii sunt mult mai liberi să abordeze subiecte care, dacă ar face obiectul cercetării academice, ar trebui supuse unor stricte exigențe etice.

Conștient de deosebirile dintre jurnalism și cercetarea academică, autorul se servește totuși de această comparație pentru a evidenția faptul că protocoalele etice mai puțin stricte aplicabile jurnalismului accentuează și mai mult caracterul restrictiv și extins al reglementărilor etice aplicabile cercetării academice, respectiv faptul că evaluarea comportamentelor etice

sau neetice depind prea mult de context și instituții (Haggerty, 2004, p. 409).

O altă lucrare, mai recentă, monografia „The Seduction of Ethics”, a profesorului emerit Will van der Hoonaard, este, de asemenea, un studiu critic al actualului sistem de avizare etică preluat din etica biomedicală. Autorul, bazându-se pe vasta sa experiență de membru fondator al Interagency Advisory Panel on Research Ethics din Canada, este preocupat de omogenizarea metodelor de cercetare, de pauperizarea continuă a științelor sociale și de criza cunoașterii pe care o produce actualul sistem de avizare etică (Hoonaard, 2011, p. 3). Prin acest studiu, Hoonaard propune o desprindere radicală față de abordarea biomedicală a eticii cercetării științifice și abandonarea încercărilor de a articula o soluție comună de reglementare, bazată pe aceleași principii etice, care să servească scopurilor tuturor disciplinelor academice în care se desfășoară cercetări pe subiecți umani (Gontcharov, 2013, p. 153).

Cele mai multe critici aduse sistemului actual de reglementare etică recunosc pericolele cercetării neetice în științele sociale, însă consideră că în prezent aceste pericole sunt abordate într-un mod greșit. Numeroase propuneri de revizuire a actualului sistem se concentrează pe „eliberarea” cercetătorilor din științele sociale de ipotezele eticii medicale (Schrag, 2011, p. 127).

Alte obiecții se referă la faptul că politicile și procedurile birocratice de avizare etică a cercetării pot avea drept consecință eliminarea celor mai relevante întrebări pentru practica cercetării. Alți critici susțin că abordările existente privind avizarea etică a proiectelor de cercetare sunt înrădăcinate în gândirea pozitivistă și promovează perspectiva biomedicală asupra riscului și pricinuirii de suferințe, situându-se de multe ori în opoziție cu cercetarea în domeniul științelor sociale bazată pe paradigma constructivistă sau pe critică (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 302).

Putem adăuga aici și faptul că introducerea procedurii de avizare etică a proiectelor de cercetare din domeniul științelor sociale a fost făcută în lipsa unor dovezi suficiente despre necesitatea, eficiența sau contribuția acestei proceduri la creșterea siguranței publice (Gontcharov, 2013, p. 151).

Concluzii

Necesitatea instituirii unor mecanisme de protecție a subiecților umani a apărut ca urmare a gravelor abuzuri comise de-a lungul timpului în numele progresului științific (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 301), iar riscul pierderii încrederii publicului în oamenii de știință a accentuat importanța reglementării etice a cercetării științifice. Codul de la Nürnberg, Declarația de la Helsinki, Raportul Belmont și Ghidul CIOMS sunt documentele care au avut o influență majoră asupra dezvoltării eticii cercetării științifice.

Codurile etice adoptate în diverse domenii ale cercetării științifice se bazează în mare parte pe principiile enunțate de Raportul Belmont. Aceste principii, gândite inițial pentru a reglementa cercetarea biomedicală, au devenit sinonime cu comportamentul etic în cercetare și au fost extinse ulterior asupra mai multor discipline academice, fiind adoptate formal în codurile de conduită ale diverselor instituții de cercetare, precum universități, organizații profesionale, organisme de finanțare publice sau private (Macfarlane, 2009, p. 21).

Bunele practici în cercetarea din domeniul științelor socio-umane se bazează, așadar, pe principiile fundamentale ale eticii biomedicale: autonomia (sau respectul pentru alte persoane), beneficiul (sau obligația de a acționa pentru beneficiul altora), datorica de a nu face rău și dreptatea.

În ultimii ani însă tot mai multe voci se ridică împotriva „monopolului bioetic asupra definirii principiilor eticii cercetării” (Gontcharov, 2013, p. 154) și propun o abordare multilaterală a cercetării științifice, bazată pe pluralism etic și metodologic.

Bibliography:

- Annas, G.J.; Grodin, M.A., *The Nuremberg Code*, în vol. *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ed. Ezekiel J. Emanuel, Christine C. Grady, Robert A. Crouch, Reidar K. Lie, Franklin G. Miller, David D. Wendler), Oxford University Press, 2008.
- Gontcharov, I., Methodological Crisis in the Social Sciences: The New Brunswick Declaration as a New Paradigm in Research Ethics Governance? *Transnational Legal Theory*, 4(1), 2013, pp. 146–156.
- Guta, A.; Nixon, S.A.; Wilson, M.G., Resisting the seduction of “ethics creep”: Using Foucault to surface complexity and contradiction in research ethics review, *Social Science & Medicine*, Vol. 98, Decembrie 2013, pp. 301-310.
- Haggerty, K.D., Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics, *Qualitative Sociology*, Vol. 27, No. 4, 2004, pp. 391-414.
- Israel, M.; Hay, I., *Research Ethics for Social Scientists*, Sage Publication, London, 2006.
- Macfarlane, B., *Researching with Integrity The Ethics of Academic Enquiry*, Routledge, New York, 2009.
- Schrag, Z.M., The case against ethics review in the social sciences, *Research Ethics*, Vol 7, No 4, 2011, pp. 120–131.
- van den Hoonaard, W.C., *The Seduction of Ethics: Transforming the Social Sciences*, University of Toronto Press, 2011.
- Weindling, P.J., *The Nazi Medical Experiments*, în vol. *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ed. Ezekiel J. Emanuel, Christine C. Grady, Robert A. Crouch, Reidar K. Lie, Franklin G. Miller, David D. Wendler), Oxford University Press, 2008.